

Józef Kloch
jkloch@episkopat.pl
Monika Marta Przybysz
intellectus@wp.pl
Instytut Edukacji Medialnej i Dziennikarstwa
Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego
Warszawa

Edukacja medialna w seminariach duchownych. Dylematy i propozycje

O konieczności edukowania odbiorców w zakresie korzystania z mediów audiowizualnych napisano wiele. Także w nauczaniu Kościoła problematyka ta była już wielokrotnie podejmowana, a refleksja nad relacjami środków społecznego przekazu i Kościoła oraz konieczności edukacji w tym zakresie prowadzona jest przynajmniej od czasów Grzegorza XVI, od encykliki *Mirari vos* z 1832 roku i kontynuowana przez kolejnych papieży w różnych aspektach.

Trzy poziomy

Kwestia edukacji kapłanów została podjęta między innymi w dokumencie *Inter mirifica*, w którym autorzy przypominali o „właściwej i specyficznej formacji odbiorców, to jest – wszystkich czytelników, widzów i słuchaczy mass-mediów” [nr 16]. Ten podstawowy poziom edukacji dotyczy również seminariów duchownych, gdyż każdy „alumn jest odbiorcą, zatem wszyscy bez wyjątku powinni przejść formację na tym poziomie” [Kongregacja ds. Wychowania Katolickiego, 1986, nr 9]. Formacja odbiorców ma na celu zorientowanie alumnów w zagadnieniu komunikowania społecznego, rozwinięcie w nich zmysłu krytycznego w stosunku do przekazów i publikacji medialnych, niejednokrotnie manipulujących informacjami, a także w szerszym stopniu – do podejmowania właściwych wyborów, zwłaszcza spośród oferty tych mediów, które naruszają prawdę i moralność. Kwestię zapewnienia chrześcijańskiej formacji odbiorcom mediów Kościół uważa wręcz za „niezbędną i palącą” [Paweł VI, 1971, nr 107].

Nie na tym tylko aspekcie skupia się jednak uwaga pasterzy w Kościele. William Kardynał Baum, prefekt Kongregacji oraz bp Antonio M. Javierre Ortas, sekretarz Kongregacji podkreślili we „Wskazówkach odnośnie do formacji przyszłych kapłanów w zakresie środków społecznego komunikowania” wydanych w 1986 roku, że ważne są także dwa pozostałe poziomy edukacji. Drugi stopień uwzględnia przyszłą działalność duszpasterską i ma trzy cele. Po pierwsze, chodzi o wykorzystywanie środków społecznego przekazu (*instrumentum communicationis socialis*) oraz innych środków wyrazu i komunikowania się w ramach działalności duszpasterskiej.

Po drugie, należy przygotować kapłanów do roli nauczycieli i przewodników innych odbiorców, wychowawców formujących wiernych do właściwego korzystania z mediów masowych, ale także do roli doradców, spowiedników, kierowników duchowych i opiekunów

dla ludzi pracujących w mediach, duszpasterzy ludzi mediów, poprzez nauczanie, katechezę, kazania itp. Szczególnie mocno zostało to podkreślone w dokumencie Kongregacji ds. Wychowania Katolickiego „Wskazania do formacji w kapłańskim celibacie po encyklice Pawła VI *Sacerdotalis Caelibatus*” z 11 kwietnia 1974 roku, w części IV zatytułowanej „Seminarium jako ośrodek wychowania”, w ostatnim paragrafie: „Kapłan powinien być w stanie pomóc wiernym w wyciąganiu korzyści z tego nowego zjawiska, a także chronić przed szkodliwymi skutkami mass mediów (...). Kandydaci do kapłaństwa powinni być wprowadzeni do właściwego używania środków przekazu nie tylko dla ich osobistego wykształcenia, lecz również dla przyszłej pracy duszpasterskiej (...).” [nr 89].

Wreszcie, trzeci cel drugiego poziomu edukacji medialnej w seminarium duchownym, to uwrażliwianie i przygotowanie kapłanów do nieustannego unowocześniania ich pracy duszpasterskiej, uwzględniającej dokonujące się zmiany w życiu społecznym pod wpływem mediów, a także proces inkulturacji wiary i życia chrześcijańskiego w Kościołach partykularnych. Formacja ta uwzględnia różne zagadnienia, w tym – między innymi – aspekty społeczno-kulturalne, antropologiczne, socjologiczne, ekonomiczne, semiologiczne, językoznawcze, psychologiczne, pedagogiczne. Dlatego edukację w tym zakresie powinni również przejść wszyscy kapłani.

„Kształcenie i praktyczne szkolenie w zakresie społecznego przekazu powinny stanowić integralny składnik formacji duszpasterzy i kapłanów. Takie kształcenie i szkolenie musi obejmować wiele różnych elementów i aspektów. W dzisiejszym świecie, na który tak silnie oddziałują środki przekazu, jest na przykład rzeczą konieczną, aby osoby pozostające w służbie Kościoła posiadały przynajmniej praktyczną wiedzę o wpływie, jakie nowe techniki informacji i przekazu wywierają na jednostki, na społeczeństwo. Muszą też umieć służyć zarówno »bogatym w informację«, jak i tym, którzy są pod tym względem »ubodzy«. Winny posiadać umiejętność podejmowania dialogu z innymi, unikając przy tym takiego stylu przekazu, który kojarzy się z chęcią dominacji, manipulacji czy z dążeniem do osobistej korzyści. Osoby mające czynnie uczestniczyć w pracy Kościoła w dziedzinie środków społecznego przekazu, powinny obok wykształcenia doktrynalnego i formacji duchowej zdobyć umiejętności fachowe w tej dziedzinie” [Papieska Rada ds. Środków Społecznego Przekazu, 1992, nr 18].

Jest jednak jeszcze trzeci poziom edukacji – specjalistyczny. Dotyczy on, jak to zostało podkreślone w dokumencie z 1971 roku *Communio et progressio*, tych kapłanów, którzy pracują w mediach masowych lub też tych, którzy wykazują zainteresowanie i zdolności do pracy w tej dziedzinie [nr 22, 106, 111]. Edukacja ta zakłada wyłonienie spośród kapłanów takich osób, które wykazują szczególne uzdolnienia do pracy w mediach masowych i dla których powinny zostać przygotowane zajęcia specjalistyczne, praktyczno-zawodowej formacji. Edukacją tą powinny zostać również objęte osoby przygotowujące się do nauczania tej dyscypliny lub do kierowania i współpracy z kościelnymi biurami prasowymi [Kongregacja ds. Wychowania Katolickiego, 1986, nr 27].

Te trzy poziomy edukacji medialnej w seminariach duchownych są wyzwaniem i zadaniem dla wszystkich osób odpowiedzialnych za formację kapłańską.

Media w ewangelizacji

„Ewangelizacja to po prostu dążenie do tego, by Chrystus mógł być widziany i słyszany”, tak w swoim przemówieniu „Dobra Nowina w świecie mediów” do uczestników zgromadzenia plenarnego Papieskiej Rady ds. Środków Społecznego Przekazu w dniu 1.03.2002 roku podkreślał Jan Paweł II [2002, nr 4]. Papież Polak, nazywany przez Benedykta XVI wielkim ewangelizatorem naszej epoki, podkreślał, że ewangelizować, to czynić wszystko „według naszych zdolności, aby człowiek »wierzył«, aby człowiek odnalazł siebie w Chrystusie, aby odnalazł w Nim pełny sens i właściwy wymiar swojego życia” [Jan Paweł II, 1979, s. 177].

Ważną rolę mediów w misji ewangelizacyjnej Kościoła akcentowali również już wcześniej Ojcowie Soborowi w „Dekrecie o środkach społecznego przekazu *Inter mirifica*” Soboru Watykańskiego II z 1963 roku. Podkreślali oni, że „trzeba bezzwłocznie przygotować kapłanów, zakonników i ludzi świeckich, którzy odznaczałoby się odpowiednią wiedzą co do stosowania tych środków [społecznego przekazu] dla celów apostołskich” [nr 15]. Również w soborowym „Dekrecie o pasterskich zadaniach biskupów w Kościele *Christus Dominus*” z 1965 roku o korzystaniu ze środków społecznego przekazu Ojcowie Soborowi skierowali następujące zalecenie: „Dla upowszechnienia nauki chrześcijańskiej, a szczególnie składania świadectwa, niech starają się posłużyć różnymi dostępnymi w dzisiejszych czasach środkami (...) nadto prasą oraz środkami przekazywania myśli, którymi należy posługiwać się w głoszeniu Ewangelii Chrystusowej” [nr 13].

W dokumencie *Communio et Progressio* już ponad 40 lat temu zawarta została wskazówka, że „współczesne media dają nowe sposoby przedstawiania ludziom przesłania Ewangelii” [1971, nr 128]. Także Paweł VI w przemówieniu na rozpoczęcie Światowego Synodu Biskupów na temat ewangelizacji akcentował rolę środków społecznego przekazu: „Nie można nie dostrzegać tych wielkich możliwości, kiedyś niewyobrażalnych, a które obecnie stoją do dyspozycji tych, którzy w imię Chrystusa głoszą Dobrą Nowinę (Rz 10,15). Któż może ogarnąć zakres możliwości, które środki społecznego komunikowania otwały dla powszechniejszego głoszenia Słowa Zbawienia? (...). Oznacza to, że obecnie działalność ewangelizacyjna musi być pojmowana w sposób nowoczesny i dalekowzroczny. Odnosić się to musi do metod, do samego dzieła ewangelizacyjnego, do organizacji i do przygotowania tych, którzy Ewangelię mają głosić” [Paweł VI, 1974]. Zdaniem papieża, zawartym w Adhortacji Apostolskiej *Evangelii nuntiandi* o ewangelizacji w świecie współczesnym Kościół wręcz „czułby się winny przed Panem”, gdyby nie zdołał wykorzystać środków społecznego przekazu do ewangelizacji [Paweł VI, 1975, nr 45], gdyż dla wielu doświadczenie życia jest tożsame w znacznej mierze z doświadczeniem mediów [Papieska Rada ds. Środków Społecznego Przekazu, 1992, nr 2]. Głoszenie Ewangelii, a więc wypełniania misji Kościoła, musi być częścią tego doświadczenia [Jan Paweł II, 2000].

Ewangelizacja wymaga „rzecowego i fachowego wykorzystania radia, telewizji i środków audiowizualnych (...). Cel ten osiągnąć można jedynie dzięki fachowej pracy, do której niech nie zakradną się żadne zaniebdania” [Jan Paweł II, 1978]. Papież Jan Paweł II w encyklice *Redemptoris misio* nazwał media wręcz „pierwszym Areopagiem współczesnych czasów” i oznajmił, że nie wystarczy zatem używać ich do szerzenia orędzia chrześcijańskiego i Magisterium Kościoła, ale trzeba włączyć samo orędzie w tę »nową

kulturę», stworzoną przez nowoczesne środki przekazu [Jan Paweł II, 1990, nr 37]. Także „Kodeks Prawa Kanonicznego” wprowadzony przez Jana Pawła II w 1983 roku Konstytucją Apostolską *Sacrae disciplinae leges* zawiera następujące wskazanie: „Kościół ma obowiązek i prawo wrodzone przepowiadania Ewangelii wszystkim narodom, niezależnie od jakiegokolwiek władzy ludzkiej, także z zastosowaniem właściwych sobie środków społecznego przekazu” [kan. 747, pkt 1]. W dzisiejszym świecie bowiem „prawie na wszystkich dachach wyrasta las anten i przekaźników, wysyłających na cztery strony świata i przyjmujących zewsząd informacje wszelkiego rodzaju. Należy koniecznie zadbać o to, aby pośród wielorakich przekazów słyszalne było też słowo Boże. Rozgłaszać wiarę z dachów znaczy dziś rozpowszechniać słowo Jezusa w dynamicznym świecie mediów i za ich pośrednictwem” [Jan Paweł II, 2001]. Obecność Kościoła w mediach jest więc „ważnym aspektem inkulturacji Ewangelii, jakiej wymaga nowa ewangelizacja i do której Duch Święty wzywa Kościół na całym świecie” [Jan Paweł II, 2001].

Nauczanie Kościoła odnosi się w sposób szczególny także do Internetu, który „ma zastosowanie w wielu rodzajach działalności i programach kościelnych – ewangelizacji, w tym zarówno reewangelizacji, nowej ewangelizacji, jak i tradycyjnej misyjnej postudze *ad gentes*, katechezie i innych rodzajach edukacji, wiadomościach i informacjach, apologetyce, zarządzaniu i administracji oraz pewnych formach duszpasterskiego poradnictwa i kierownictwa duchowego” [Papieska Rada ds. Środków Społecznego Przekazu, 2002, nr 5]. I dalej, „dwustronny przepływ informacji i poglądów między duszpasterzami i wiernymi, wolność wypowiedzania się podporządkowana dobru wspólnoty i respektująca rolę Magisterium w ochronie tegoż dobra, wreszcie odpowiedzialna opinia publiczna — wszystko to jest ważnym przejawem »podstawowego prawa do dialogu i do informacji w ramach Kościoła«” [Papieska Rada ds. Środków Społecznego Przekazu, 2000, nr 26].

Potrzeba edukacji została podkreślona również w dokumencie wydanym na Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu „Etyka w Środkach Społecznego Przekazu” w 2000 roku: „Dzisiaj każdy potrzebuje jakiejś formy permanentnej edukacji medialnej, polegającej na własnych studiach, na udziale w zorganizowanych kursach lub na jednym i drugim jednocześnie. Edukacja taka nie tylko pozwala poznawać techniki stosowane przez media, ale także pomaga ludziom przyswajać sobie normy dobrego smaku i formułować poprawne oceny moralne, co jest jednym z aspektów formacji sumienia. Za pośrednictwem swoich szkół i programów formacyjnych Kościół powinien stwarzać okazje do tego rodzaju edukacji medialnej” [Papieska Rada ds. Środków Społecznego Przekazu, 2000, nr 25].

W tym kontekście ważna jest również wspomniana w dokumencie *Aetatis novae* edukacja medialna i kształcenie kapłanów odnośnie do Internetu „jako część całościowego programu edukacji medialnej dostępnej dla członków Kościoła. Tak dalece, jak to możliwe, plany duszpasterskie odnośnie środków przekazu powinny uwzględniać takie kształcenie w formacji seminarzystów, kapłanów, zakonników i świeckiego personelu duszpasterskiego, a także nauczycieli, rodziców i studentów” [1992, nr 28]. Osoby zajmujące funkcje kierownicze we wszystkich instytucjach Kościoła potrzebują zrozumienia mediów, zastosowania nauczania Kościoła w tworzeniu duszpasterskich planów odnośnie do

środków społecznego przekazu razem z konkretnymi strategiami, programami w tej dziedzinie i właściwym wykorzystania mediów. Tam, gdzie to konieczne, powinni sami otrzymać wykształcenie medialne; istotnie „byłoby korzystne dla Kościoła, gdyby wśród osób piastujących urzędy i sprawujących różne funkcje w jego imieniu więcej było ludzi, którzy otrzymali stosowną formację w dziedzinie środków społecznego przekazu” [Papieska Rada ds. Środków Społecznego Przekazu, 2000, nr 26]. „Kapłani, diakoni, osoby zakonne i świeccy pracownicy pastoralni powinni posiadać wykształcenie medialne mające zwiększyć zrozumienie wpływu środków społecznego przekazu na jednostki i społeczeństwo oraz nabyć umiejętności przekazu, który odwołuje się do wrażliwości i zainteresowań ludzi kultury medialnej. Obecnie niewątpliwie wymaga to wykształcenia obejmującego Internet, łącznie z jego wykorzystaniem we własnej pracy. Mogą oni także czerpać korzyść z witryn internetowych dostarczających świeżych materiałów teologicznych i propozycji duszpasterskich” [Papieska Rada ds. Środków Społecznego Przekazu, 2002, nr 11].

Internet może dać „wspaniałe możliwości ewangelizacji, jeżeli będzie używany umiejętnie i z jasną świadomością jego siły i słabości” [Jan Paweł II, 2002, nr 3], a fakt, że przez Internet ludzie „pomnażają swe kontakty w niewyobrażalny sposób, stwarza cudowne możliwości szerzenia Ewangelii” [Jan Paweł II, 2002, nr 5]. Trzeba jednak pamiętać o członkach Kościoła zaangażowanych bezpośrednio w media, którzy „potrzebują edukacji zawodowej, a także formacji doktrynalnej i duchowej” [Papieska Rada ds. Środków Społecznego Przekazu, 2002, nr 11], ponieważ, jak podkreślił Jan Paweł II w Orędziu na 34. Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu „aby świadczyć o Chrystusie, człowiek musi sam Go spotkać i rozwijać osobistą więź z Nim przez modlitwę, Eucharystię i sakrament pojednania, czytanie i rozważanie słowa Bożego, studium chrześcijańskiej nauki, służbę innym»” [Jan Paweł II, 2000]. Papież Polak w wielu dokumentach, w tym w 27 orędziach na światowe dni środków społecznego przekazu, czy w przemówieniach często powtarzał, że jako Następca Piotra nie mógłby pełnić swojej posługi przepowiadania Ewangelii „aż po krańce ziemi” (Dz 1,8) bez pośrednictwa mediów masowych, które przekraczają wszelkie bariery – czasu i przestrzeni.

Internet „pozwala miliardom obrazów ukazywać się na milionach ekranów na całym świecie. Czy z tej galaktyki obrazów i dźwięków wyłoni się oblicze Chrystusa? Czy będzie słycać Jego głos? Tylko wtedy, kiedy będzie można widzieć Jego oblicze i słyszeć Jego głos, świat pozna »dobrą nowinę« naszego odkupienia. To jest celem ewangelizacji i to czyni Internet prawdziwie ludzką przestrzenią, gdyż jeżeli nie ma miejsca dla Chrystusa, to nie ma miejsca dla człowieka” [Jan Paweł II, 2002, nr 6].

Papież Polak podkreślał wielokrotnie, że media „są amboną, z której współczesne społeczeństwo czerpie wiele dla swych moralnych i duchowych postaw” i tłumaczył, że Kościół musi być obecny na tej „nowej ambonie (...) z własnymi gazetami i czasopismami, z własnymi stacjami i programami radiowo-telewizyjnymi, z własnym głosem — głosem prawdy i miłości” [Jan Paweł II, 1986, s. 32]. Papież zachęcał wszystkich ludzi, także kapłanów, ale i tych pracujących w mediach, jednocześnie ucząc sposobu korzystania z mediów w Kościele: „nie wolno nam bowiem zapominać, że nasza obecność w świecie środków przekazu jest istotnym elementem nowej ewangelizacji, do której Duch Święty

wzywa obecnie Kościół na całym świecie” i dodał: „musicie aktywnie zabiegać o to, by Ewangelia nie była spychana wyłącznie do sfery życia prywatnego. Nie! Jezus Chrystus musi być głoszony całemu światu i dlatego Kościół musi wejść na rozległe forum środków przekazu z ufnością i odwagą” [Jan Paweł II, 2002, s. 66].

Benedykt XVI w wielu swoich przemówieniach i dokumentach wspomina o roli środków społecznego przekazu w ewangelizacji. Szczególnie mocno zaakcentował rolę kapłana w adaptowaniu mediów w działalności Kościoła w Orędziu na 44. Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu w 2010 roku „Kapłan i duszpasterstwo w świecie cyfrowym: nowe media w służbie słowa”. Zadań, jakie papież postawił duchownym jest wiele. Pierwsze z nich, to wielokrotnie powtarzana zachęta, by głosić Ewangelię Chrystusa także za pośrednictwem Internetu. W dokumencie tym podkreślona została istotna kwestia z punktu widzenia edukacji medialnej, a mianowicie zdobywanie wykształcenia i wiedzy w zakresie poruszania się po cyfrowym kontynencie już w okresie studiów.

Benedykt XVI nakreślił w Orędziu wielkie możliwości, jakie niesie ze sobą Internet przede wszystkim w sferze dialogu – począwszy od osób poszukujących, poprzez wyznawców innych religii, aż po niewierzących. Jednocześnie papież zaznacza, że wobec świata cyfrowego dostarczającego środków o niemal nieograniczonej zdolności wyrazu należy w nowy sposób odczytać Pawłowe wezwanie: „Biada mi (...) gdybym nie głosił Ewangelii” (1 Kor 9,16). Stąd, „wraz z upowszechnianiem się nowych technologii obowiązek głoszenia nie tylko wzrasta, ale staje się coraz bardziej nagły i wymaga bardziej umotywowanego i skutecznego zaangażowania” [Benedykt XVI, 2010, s. 84].

Jednak, skoro od księży wymaga się, „by potrafili być obecni w świecie cyfrowym w sposób zawsze wierny przesłaniu ewangelicznemu, by odgrywali właściwą sobie rolę animatorów wspólnot, które w dzisiejszych czasach coraz częściej wyrażają się poprzez różnorodne »głosy«, pochodzące ze świata cyfrowego, i by głosili Ewangelię, wykorzystując oprócz tradycyjnych również audiowizualne środki nowej generacji (zdjęcia, wideo, animacje, blogi, strony internetowe), które stwarzają nieznanne dotąd okazje do dialogu i są przydatne także w ewangelizacji i katechezie” [Benedykt XVI, 2012, s. 85], należy kapłanów nauczyć korzystania z tych narzędzi, wyposażyć w wiedzę i umiejętności skutecznego korzystania z nich w sposób efektywny oraz zapewnić niezbędną formację w tym zakresie.

Media w duszpasterstwie

Obok zastosowań mediów w ewangelizacji *ad gentes* istnieje bardzo szerokie pole wykorzystania ich w codziennej pracy duszpasterskiej i to w wielu dziedzinach. Dotyczą one nauczania religii i katechizowania, kaznodziejstwa, misji, działalności charytatywnej, porad związanych z sakramentami. Media, zwłaszcza Internet, mogą i są stosowane w kierownictwie duchowym oraz w komunikacji – zarówno z wiernymi czy parafianami, jak i z osobami spoza tego kręgu [Kloch, 2012 (A), s. 53-97; Kloch, 2010, s. 111-122]. Wszelkiego typu komunikatory i sieci społecznościowe stwarzają nowe możliwości w kontaktach z chorymi i niepełnosprawnymi, którzy – nie mogąc pokonać barier budowlanych – skazani są na izolację.

Stosowanie mediów w duszpasterstwie generuje w sposób naturalny refleksję teologiczną nad środkami społecznego przekazu [Hanas, 2011, s. 365-399], zagadnieniami

związanymi z zarządzaniem informacją w jednostkach kościelnych, w tym z *public relations* [Przybysz, 2012 (A), s. 11-50; Przybysz, 2011 (A), s. 787-801; Przybysz, 2011 (B), s. 36-46] oraz wirtualną rzeczywistością i grami komputerowymi, zwłaszcza typu MMO (Massively Multiplayer Online).

W edukacji medialnej przyszłych księży jednymi z najistotniejszych tematów są i pozostaną uzależnienia w korzystaniu z mediów, w tym także od gier komputerowych czy od Internetu w ogóle. Pomoc duszpasterska, jakiej kapłani mogą i powinni udzielać ludziom w tym zakresie jest nieoceniona. Stąd, istotną rolę odgrywać może w edukacji podjęcie problematyki psychologii Internetu [Wallace, 2004], a także przygotowanie do podstaw pomocy terapeutycznej w kontekście uzależnień od mediów, szczególnie od komputera i Internetu [Paluchowski, 2009; Muszyński, Stunża, 2008; Chocholska, Osipczuk, 2009; Majchrzak, Ogińska-Bulik, 2010], a przynajmniej kompetentnego informowania o zagrożeniach płynących z jego nadużywania. Podczas, gdy telewizja pochłaniała głównie wolny czas, spędzany w domu, nadmierne używanie Internetu (formalnie nazywane patologicznym jego używaniem) nie tylko przeszkadza w pracy, szkole i realnej rozrywce, ale również zmienia relacje osobiste, rodzinne, zawodowe [Song, LaRose, Eastin, Lin, 2004, s. 384-394].

Tematyka zajęć z edukacji medialnej w seminariach duchownych powinna obejmować nie tylko analizy (co?), ale również konkretne zastosowania (jak?). Analiza literatury na temat mediów, związanej ze środowiskiem wspólnoty kościelnej, a także zmiany, które zachodzą w komunikacji społecznej i gwałtowny rozwój nowoczesnych technologii, wskazują na Internet jako na główne medium, na którym należy się skupić w czasie studiów seminaryjnych w odniesieniu do środków społecznego przekazu. W czasach konwergencji mediów w Internecie obecne są wszystkie inne środki komunikacji masowej (prasa, radio, telewizja), a więc nie ma sensu skupiać się na analizie specyfiki poszczególnych mediów, lecz zaadoptować na potrzeby duszpasterskie Internet jako jedną z najważniejszych przestrzeni do głoszenia Słowa, pełną szans na dotarcie do wszystkich podłączonych do Sieci odbiorców z całego świata.

Styl edukacji związanej z technologiami informatycznymi zmienił się – od zaznajamiania z komputerami i ich możliwościami w ogóle [Kloch, 1997, s. 55-62] do ukazywania zastosowań oraz problemów etycznych dotyczących korzystania z mediów, głównie z Sieci [Smoleń, 2008, s. 116-128]. Głębokie przemiany w środowisku wzrastania kandydatów do kapłaństwa, niespotykany dotąd, szybki rozwój technologii informacyjnych i powszechny do nich dostęp oraz zmiany zachodzące w samej pracy duszpasterskiej, skłoniły watykańską Kongregację ds. Wychowania Katolickiego (pełna nazwa: Kongregacja Edukacji Katolickiej, Seminariów i Instytucji Naukowych) do zaktualizowania *Ratio fundamentalis* – programu studiów w seminariach duchownych i na wydziałach teologicznych. Jedną z dziedzin, która wymaga głębokich zmian w edukacji seminaryjnej jest zagadnienie mediów, a Internetu w szczególności. W opracowaniu z kwietnia 2010 roku członkowie Kongregacji zwrócili na to uwagę, analizując nie tylko użyteczność Sieci w ewangelizacji, ale też uwzględniając znaczenie Internetu w studiach w seminariach duchownych i w instytutach czy wydziałach teologicznych [Życiński, 2011, s. 240].

Najnowsze technologie dają niezwykle wprost możliwości. W edukacji medialnej seminarzystów należy jednak zwrócić uwagę na humanizowanie tych środków i przewyższanie ujemnych aspektów związanych z nowymi technologiami. Istotne jest też dołożenie wszelkich starań, by zarówno przyszli duszpasterze, jak i ich przełożeni, rozróżniali świat wirtualny od rzeczywistego i stawiali wyżej obiektywną rzeczywistość. Wyzwaniem będzie dla przyszłych duszpasterzy umiejętne kierowanie ludźmi w taki sposób, aby kontakty i relacje powstałe w przestrzeni wirtualnej zamieniać na realne, prowadzące do osobistego spotkania, do zaproszenia do wspólnoty, finalnie zaś – do realnego spotkania z żywym Chrystusem w sakramentach.

Możliwość indywidualnego dialogu, składania świadectwa, przekazu informacji, wykorzystania nowoczesnych metod i środków głoszenia Ewangelii, zachęcania do włączania się w dzieła miłosierdzia, wreszcie promocja cennych i dobrych inicjatyw – to wszystko umożliwia Internet, niemal bezkosztowo (płacąc jedynie za dostęp do Internetu), a jedynie przy dużym zaangażowaniu ludzkim, także niekoniecznie znając stronę technologiczną poszczególnych dostępnych narzędzi. Eklezjalne strony internetowe w Sieci [Przybysz, 2012 (B), s. 356-377], jako jedna z najbardziej wiarygodnych przestrzeni w wirtualnym świecie, obecność i dyskusje na forach internetowych, tworzenie interesujących inicjatyw w serwisach społecznościowych, prowadzenie blogów przez kapłanów, dystrybucja dobrych wiadomości przez urządzenia przenośne (SMS-y), to tylko przykłady zastosowania w pozytywny sposób dostępnych narzędzi.

W kontekście zmian, które zachodzą w komunikacji społecznej, nie sposób nie pamiętać o zbyt powierzchownym traktowaniu przez ludzi informacji zawartych w Sieci, zbyt płytkim podchodzeniu do kwestii związanych z wiarą, zbyt wielkiej ulotności zjawisk w cyfrowej przestrzeni, przypisywaniu większego znaczenia faktom, niż wartościom, traktowaniu Sieci jako miejsca anonimowego i pełnego rozrywki.

Problematyczne dla wielu osób jest zagubienie się w gąszczu informacji, w którym człowiek bombardowany jest wręcz wieloma przekazami i treściami o różnej wartości. Troska o wartości obecne w świecie wirtualnym, na które zwrócił uwagę Benedykt XVI w swoim Orędziu na 45. Dzień Środków Społecznego Przekazu, w tym o prawdę, przepowiadanie i autentyczność życia w epoce cyfrowej, to kolejne zadanie i jednocześnie wyzwanie dla duszpasterzy [Benedykt XVI, 2011], aby nieustannie w świecie cyfrowym wprowadzać kulturę szacunku, dialogu i przyjaźni [Benedykt XVI, 2009]. Jednocześnie wierni oczekują często od duszpasterzy pomocy w podstawowej orientacji, zajęcia oficjalnego stanowiska, szczególnie w dyskusyjnych kwestiach dotyczących moralności, w sposób wiarygodny, przekonujący i zrozumiały dla współczesnego odbiorcy.

„Kościół wtedy ewangelizuje, kiedy boską mocą tej Nowiny, jaką głosi, stara się przemieniać sumienie poszczególnych ludzi i wszystkich razem, potem także ich działalność, a wreszcie ich życie i całe środowisko, w jakim się obracają. (...) Kościół nie tylko ma głosić Ewangelię w coraz odleglejszych zakątkach ziemi i coraz większym rzeszom ludzi, ale także mocą Ewangelii ma osiągnąć i jakby przewracać kryteria oceny, hierarchię dóbr, postawy i nawyki myślowe, bodźce postępowania i modele życiowe rodzaju ludzkiego, które stoją w sprzeczności ze słowem Bożym i planem zbawczym” [Paweł VI, 1976, nr 18-19].

Zapewne, gdyby Jezus żył w dzisiejszych czasach, używałby Internetu do ewangelizacji [Jarosiewicz, 2009, s. 17], a Apostołowie otrzymaliby zadanie czynnego włączania się w pisanie blogów [Kloch, 2011 (B), s. 65-78], w miejsce listów pasterskich do wspólnot, rozumiejąc palącą potrzebę głoszenia Ewangelii wszędzie tam, gdzie mogą być ci, którzy jeszcze nie poznali Dobrej Nowiny [Przybysz, 2011 (C), s. 418].

Niewłaściwie wykorzystywane media, a nade wszystko Sieć, nie upoważniają do ich negatywnej oceny. Program studiów teologicznych w zakresie mediów powinien ukazywać nade wszystko ich dodatnie strony i możliwości, a także przestrzegać przed negatywnymi skutkami, nadużyciami, uzależnieniami, poświęceniem zbyt wiele czasu na konsumpcję mediów, w tym społecznościowych. Nie można również w edukacji alumnów i kapłanów przemilczeć propagowanych w Internecie problemów związanych z przemocą, nienawiścią i ksenofobią, konsumpcyjnym stylem życia, szerzeniem pornografii oraz pedofilii.

Z drugiej zaś strony, zasadnicze wykłady i ćwiczenia powinny prezentować możliwości rozkrzewiania duchowości chrześcijańskiej, nowych i dotąd niespotykanych form ewangelizacji oraz korzystania ze skarbnicy duchowości chrześcijańskiej. Internet daje zupełnie nowe możliwości w komunikowaniu się z misjonarzami, także z osobami niewierzącymi, jak i wierzącymi, a rozproszonymi na rozległych terenach wśród wyznawców religii innych, niż chrześcijańska.

Najnowsze technologie wspierają też niesienie pomocy na terenach dotkniętych kataklizmami [Tapscott, Williams, 2011, s. 9-11], a ponadto rozwiązywanie sytuacji kryzysowych, również w Kościele [Przybysz, 2011 (C), s. 31-56]. Niezwykle ważną rolę odgrywa bowiem troska o wiarygodność Kościoła w przekazach medialnych, aby nie został zniweczony wysiłek ludzi pracujących nad niesieniem Ewangelii za pośrednictwem środków społecznego przekazu. Kluczową w tym miejscu rolę stanowi komunikacja w sytuacjach trudnych, problematycznych i kryzysowych, gdy wiarygodność Kościoła jako instytucji i zaufanie do niej bywa często nadszarpywane.

Ukazanie przyszłych duchownym możliwości mediów, zwłaszcza Internetu, stanowić będzie silny rys humanizujący najnowsze technologie. Coraz to nowsze możliwości oraz zastosowania Sieci winny być przedkładane także wyświęconym już kapłanom w tak zwanej formacji stałej (*formatio permanens*), to jest ciągłego dalszego szkolenia duchownych w ramach regularnych kursów i spotkań okresowych, a nawet dodatkowych studiów i specjalistycznych szkoleń. Przygotowanie kapłanów do występów w mediach, do udzielania informacji dziennikarzom dotyczących działalności duszpasterskiej w parafii, a ponadto dzielenie się wiedzą i obejmowanie duszpasterstwem ludzi mediów, to działanie będące wyrazem troski o wizerunek Kościoła w mediach, a więc także o uwiarygadnianie przekazu Ewangelii za pośrednictwem środków społecznego przekazu.

Szkolenia z wystąpień medialnych jeszcze w trakcie edukacji seminaryjnej, ale także w trakcie formacji permanentnej, mogą stać się okazją do podniesienia kompetencji komunikacyjnych, co korzystnie wpłynie na wszelkie sfery działalności duszpasterskiej kapłana, ale również może wyłonić spośród kapłanów tych, których wrodzone umiejętności i zainteresowania kierują się wyraźnie w stronę aktywnego zaangażowania się w pracę w środkach społecznego przekazu.

Czas edukacji seminaryjnej powinien być okresem wyłuskiwania takich osób, które będą mogły wspierać różnego typu instytucje eklezjalne w sprawnym, kompetentnym i aktywnym zarządzaniu informacją w jednostkach kościelnych. W każdej dużej jednostce kościelnej powinny powstać biura prasowe, prowadzone przez kompetentną osobę, aby profesjonalnie móc udzielać informacji dziennikarzom, wychodzić z własnymi inicjatywami komunikacyjnymi, w tym – na przykład – organizować eventy promujące wartości chrześcijańskie, ale także będące okazją do tworzenia wspólnoty wokół wartości uniwersalnych, ogólnoludzkich. Ten trzeci poziom edukacji w zakresie mediów – specjalistycznej – odgrywa bowiem również ważną rolę, by mieć w obrębie Kościoła ludzi przygotowanych do współpracy z mediami, umieć nagłaśniać dobre dzieła, które mają miejsce w działalności społeczno-charytatywnej Kościoła i jednocześnie tworzyć własne ośrodki medialne w sposób profesjonalny, konkurencyjny i atrakcyjny w stosunku do mediów niekościelnych.

Osobnym zagadnieniem jest wychowywanie seminarzystów do wykorzystywania Internetu tak, by w przyszłości oni sami edukowali, zarówno dzieci i młodzież, jak i dorosłych do odpowiedniego korzystania z możliwości Sieci i innych mediów. Chodzi tu między innymi o samodyscyplinę w używaniu mediów, szczególnie społecznościowych, ale także o szanowanie praw autorskich i majątkowych twórców, aby nikt nie mógł zarzucić kapłanom nieuczciwości w tej dziedzinie. Taka transparentność działań w Internecie stanowi bowiem gwarancję wiarygodności kapłańskiej w cyfrowym świecie.

Na koniec warto jeszcze zwrócić uwagę na fakt, że duszpasterze nie mogą stracić z oczu wszystkich wykluczonych z korzystania z Sieci. W niejednym przypadku powinni być organizatorami szeroko pojętej edukacji w zakresie komunikacji cyfrowej wśród dorosłych, podejmowania inicjatyw przeciwko wykluczeniu cyfrowemu, a nade wszystko muszą pamiętać w swej pracy o tych, którzy nie korzystają w ogóle z techniki komputerowej z racji wieku bądź innych okoliczności, na przykład finansowych.

* * * * *

Wymienione w powyższym artykule zagadnienia powinny znaleźć się wśród tematów edukacji medialnej w seminariach duchownych i wydziałach teologicznych. Edukacja medialna przyszłych kapłanów domaga się głębokiej refleksji i od wielu lat jest już ona w Kościele prowadzona. Dowodem na to są liczne dokumenty papieskie, w tym coroczne Orędzia na Dni Środków Społecznego Przekazu, a także szereg ważnych dokumentów Papieskiej Rady ds. Środków Społecznego Przekazu czy Kongregacji ds. Wychowania Katolickiego. Niech wyrazem troski Kościoła o stosowanie mediów w pracy duszpasterskiej kapłanów będą słowa z Orędzia Benedykta XVI: „Was, drodzy kapłani, ponownie zachęcam, byście w mądry sposób wykorzystywali te wyjątkowe możliwości, jakie daje współczesna komunikacja. Niech Pan uczyni z was żarliwych głosicieli Dobrej Nowiny także na nowej »agorze«, jaką stworzyły dzisiejsze środki przekazu” [Benedykt XVI, 2010].

Nowa ewangelizacja, nowa w zaangażowaniu, sposobach, formach i metodach głoszenia, jak niemal 30 lat temu podkreślał Jan Paweł II w wystąpieniu na Haiti 9 marca 1983 roku [Sepiolo, 2001, s. 23-30], uwzględniająca charakter ludzi, do których się zwraca, posługując się ich znakami i obrazami, odpowiadając na pytania przez nich stawiane,

dotykając ich sposobu życia [Paweł VI, 1976, nr 63], to realizacja założenia, by docierać do konkretnego człowieka, w środowisku, w którym przebywa, zmieniając jego życie, ale także przemieniając świat, w którym żyje, poprzez zaangażowanie nowoczesnych środków głoszenia orędzia o zbawieniu do wszystkich narodów.

Bibliografia

- Benedykt XVI: *Kapłan i duszpasterstwo w świecie cyfrowym. Orędzie na 44. Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu*. 24 stycznia 2010 r. [W:] *Internet i Kościół*. Red. nauk. J. Kloch. Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 2011 (A), s. 83-87
- Benedykt XVI: *Nowe technologie komunikacyjne i głoszenie Ewangelii. Orędzie na 45. Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu*. 24 stycznia 2011 r. [W:] *Internet i Kościół*. Red. nauk. J. Kloch. Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 2011 (A), s. 90-93
- Benedykt XVI: *Nowe technologie, nowe relacje. Trzeba rozpowszechnić kulturę szacunku, dialogu i przyjaźni. Orędzie na 43. Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu*. 24 stycznia 2009 r. [W:] *Internet i Kościół*. Red. nauk. J. Kloch. Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 2011 (A), s. 71-75
- Chocholska P., Osipczuk M.: *Uzależnienie od komputera i Internetu u dzieci i młodzieży*. Wydawca: Hachette Polska sp. z o.o., Warszawa 2009
- Hanas Z.: *Ewangelizacja przez Internet*. [W:] *Ewangelizacja odpowiedzią Kościoła w Polsce na wyzwania współczesności*. Red. W. Przygoda, E. Robek, Wydaw. Diecezjalne, Sandomierz 2011, s. 365-399
- Jan Paweł II: *Audycja generalna z 21 II 1979 r.* [W:] *Nauczanie Papieskie*. Pallottinum, Poznań 1990, tom II, 1 rok 1979, s. 177
- Jan Paweł II: *Dobra Nowina w świecie mediów. Przemówienie do uczestników zgromadzenia plenarnego Papieskiej Rady ds. Środków Społecznego Przekazu*. 01 marca 2002 r. [W:] *Internet i Kościół*. Red. nauk. J. Kloch. Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 2011 (A), s. 65-68
- Jan Paweł II: *Encyklika „Redemptoris missio” o stałej aktualności posłania misyjnego*. 07 grudnia 1990. Rzym 1990. http://www.vatican.va/holy_father/john_paul_ii/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_07121990_redemptoris-missio_en.html [dostęp 10.06.2012]
- Jan Paweł II: *Głosić Chrystusa w środkach społecznego przekazu na progu nowego tysiąclecia. Orędzie na 34. Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu*. 24 stycznia 2000 r. „L'Osservatore Romano” 2000, t. 21 nr 3, s. 9-10
- Jan Paweł II: *Internet – nowe forum głoszenia Ewangelii. Orędzie na 36. Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu*. 24 stycznia 2002 r. [W:] *Internet i Kościół*. Red. nauk. J. Kloch. Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 2011 (A), s. 23-27
- Jan Paweł II: *Przemówienie do kierownictwa UNDA*. 25 października 1978 r. „Insegnamenti di Giovanni Paolo II” 1978, t. I, s. 64-69

- Jan Paweł II: *Przemówienie do Papieskiej Komisji Środków Społecznego Przekazu*. 27 lutego 1986 r. „L'Osservatore Romano” 1986, nr 2, s. 32
- Jan Paweł II: *Rozgłaszajcie to na dachach: Ewangelia w epoce globalnej komunikacji. Orędzie na 35. Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu*. 24 stycznia 2001 r. [W:] *Internet i Kościół*. Red. nauk. J. Kloch. Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 2011 (A), s. 127-128
- Jarosiewicz R.: *Ewangelizacja bez granic czyli 144 i tysiące nieodkrytych sposobów głoszenia Pana*. Wydawnictwo: Paganini, Kraków 2009
- Kloch J.: *Narzędzia pracy*. „Currenda” 1997, nr 6, s. 55-62
- Kloch J.: *W jaki sposób Internet może służyć uczelni katolickiej?*. [W:] *Kościół a Europa w dobie współczesnej*. Red. M. Olszewski, E. Kirstukas. Wydawnictwo BUK, Wilno 2010, s. 111-122
- Kloch J.: *Zastosowania najnowszych technologii Web 2.0*. [W:] *Media w Kościele i Kościół w mediach*. Red. M. Przybysz, J. Kloch. Wydawnictwo Księgarnia świętego Jacka, Katowice 2012 (A), s. 53-97
- Kloch J.: *The Blogging Church. How to Use a Blog In the Church Mission*. [W:] *Religion and New Media In the Age of Convergence. Reading materials*. Ed. V. Khroul. Wydawnictwo: Faculty of Journalism, Lomonosov Moscow State University, Moscow 2011 (B), Russia, s. 65-78
- Kodeks Prawa Kanonicznego wprowadzony przez Jana Pawła II 25 stycznia 1983 r. *Konstytucją Apostolską „Sacra disciplinae leges”*. „Acta Apostolicae Sedis” 1983, t. 2, nr 75
- Kongregacja ds. Wychowania Katolickiego: *Wskazania do formacji w kapłańskim celibacie po encyklice Pawła VI „Sacerdotalis Caelibatus”*. 11 kwietnia 1974 r. „Enchiridion Vaticanum” 1979, t. V, s. 188
- Kongregacja ds. Wychowania Katolickiego: *Wskazówki odnośnie do formacji przyszłych kapłanów w zakresie środków społecznego komunikowania*. 19 marca 1986 r. [W:] *Kościół a środki społecznego przekazu*. Red. nauk. J. Chrapek. Pallottinum, Warszawa 1990, s. 228-269
- Majchrzak P., Ogińska-Bulik N.: *Uzależnienie od internetu*. Wydawnictwo Akademii Humanistyczno-Ekonomicznej w Łodzi, Łódź 2010
- Muszyński D., Stunża G. D.: *Społeczne konteksty Internetu. Implikacje dla edukacji*. Wydawnictwo Gdańskiej Wyższej Szkoły Humanistycznej, Gdańsk 2008
- Paluchowski W. J.: *Internet a psychologia. Możliwości i zagrożenia*. PWN, Warszawa 2009
- Papieska Rada ds. Środków Społecznego Przekazu: *Etyka w Internecie*. 22 lutego 2002. [W:] *Internet i Kościół*. Red. nauk. J. Kloch. Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 2011 (A), s. 46-62
- Papieska Rada ds. Środków Społecznego Przekazu: *Etyka w środkach społecznego przekazu*. 4 czerwca 2000 r. „L'Osservatore Romano” 2001, t. 22, nr 4, s. 48-56

- Papieska Rada ds. Środków Społecznego Przekazu: *Instrukcja Duszpasterska „Communio et Progressio” (Zjednoczenie i postęp) w sprawie wypełnienia Dekretu Soborowego „Inter mirifica”*. 23 maja 1971 r. „Acta Apostolicae Sedis” 1971, nr 63, s. 593-656
- Papieska Rada ds. Środków Społecznego Przekazu: *Instrukcja Duszpasterska „Aetatis nova”*. 22 lutego 1992 r. „L'Osservatore Romano” 1992, t. 13, nr 6, s. 50-59
- Papieska Rada ds. Środków Społecznego Przekazu: *Kościół a Internet*. 22 lutego 2002 r. [W:] *Internet i Kościół*. Red. nauk. J. Kloch. Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 2011 (A), s. 29-44
- Paweł VI: *Adhortacja Apostolska „Evangelii nuntiandi”*. 8 grudnia 1975 r. „Acta Apostolicae Sedis” 1976, nr 68, s. 17-69
- Paweł VI: *List Apostolski „Octogesima adveniens” do Kard. Maurice’a Roy’a, Przewodniczącego Rady ds. Laikatu i Papieskiej Komisji Sprawiedliwości i Pokoju, w 80. rocznicę Encykliki „Rerum novarum” (1891-1971)*. 14 maja 1971 r. „Acta Apostolicae Sedis” 1971, t. 63, s. 401-441
- Paweł VI: *Przemówienie na rozpoczęcie Światowego Synodu Biskupów na temat ewangelizacji*. 27 września 1974 r. „Acta Apostolicae Sedis” 1974, t. 66, s. 563
- Przybysz M.: *Kreowanie wizerunku Kościoła w mediach za pomocą public relations i reklamy*. [W:] *Media w Kościele i Kościół w mediach*. Red. M. Przybysz, J. Kloch. Wydawnictwo Księgarnia świętego Jacka, Katowice 2012 (A), s. 11-50
- Przybysz M.: *Model biura prasowego instytucjach kościelnych*. [W:] *Media na przełomie. Dziennikarstwo, kaznodziejstwo, edukacja medialna. Śp. Ksiądz Profesor Antoni Lewek (1940-2010). Księga pamiątkowa*. Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa 2011 (A), s. 787-801
- Przybysz M.: *Obieg informacji w Kościele*. [W:] *Media i Kościół. Polityka informacyjna Kościoła*. Red. nauk. M. Przybysz, K. Marcyński. Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 2011 (B), s. 36-46
- Przybysz M.: *Public relations w dawaniu świadectwa wierze*. [W:] *Być solą ziemi. Kościół domem i szkołą komunii. Program duszpasterski Kościoła w Polsce na lata 2010-2013*. Red. nauk. Sz. Stułkowski. Wydawnictwo: Święty Wojciech, Poznań 2012 (B), s. 356-377
- Przybysz M.: *Public relations w nowej ewangelizacji*. [W:] *Ewangelizacja odpowiedzią Kościoła w Polsce na wyzwania współczesności*. Red. nauk. W. Przygoda, E. Robek. Wydawnictwo Diecezjalne i Drukarnia w Sandomierzu, Sandomierz 2011 (C), s. 401-431
- Przybysz M.: *Media Crisis In the Catholic Church In Poland In the Age of Netocracy*. [W:] *Religion and New Media In the Age of Convergence. Reading materials*. Ed. V. Khroul. Wydawnictwo: Faculty of Journalism, Lomonosov Moscow State University, Moscow 2011 (C), Russia, s. 31-56
- Sepiolo A.: *Nowa ewangelizacja. Śladami Jana Pawła II*. Wydawnictwo „M”, Kraków 2001
- Smoleń J.: *Internet jako medium komunikacyjne w Kościele na przykładzie Diecezji Tarnowskiej*. „Biuletyn Edukacji Medialnej” 2008, nr 1, s. 116–128

- Sobór Watykański II: *Dekret o pasterskich zadaniach biskupów w Kościele „Christus Dominus”*. 28 października 1965 r. „Acta Apostolicae Sedis” 1965, t. 58, s. 673-701
- Sobór Watykański II: *Dekret o środkach społecznego przekazu „Inter mirifica”*. 04 grudnia 1963 r. „Acta Apostolicae Sedis” 1964, t. 56, s. 145-157
- Song I., LaRose R., Eastin M. S., Lin C. A.: *Internet Gratifications and Internet Addiction: On the Uses and Abuses of New Media*. „Cyberpsychology and Behavior” 2004, nr 7 (4), s. 384-394
- Tapscott D., Williams A. D.: *Makrowikinomia*. Wydawnictwo Studio Emka, Warszawa 2011
- Wallace P.: *Psychologia Internetu*. Dom Wydawniczy Rebis, Poznań 2004
- Życiński J.: *Internet i formacja w seminariach duchownych*. [W]: *Internet i Kościół*. Red. J. Kloch. Wydawca: Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 2011 (A), s. 240